

Det moderna och det postmoderna En introduktion

Katarina Ek-Nilsson

Att vara modern är att leva ett paradoxernas och motsägelsernas liv. Det är att övermannas av väldiga, byråkratiska organisationer som har makten att kontrollera och ofta även förstöra alla gemenskaper, värden och liv; och att ändå oförskräckt bemöta dessa krafter, kämpa för att förändra deras värld och göra den till vår egen. Det är att vara både revolutionär och konservativ: öppen för nya möjligheter till upplevelse och äventyr, rädd för de nihilistiska djup som så många moderna äventyr leder till, en längtan efter att skapa och hålla fast vid något verkligt trots att allt förflyktigas.

Orden är den amerikanske forskaren Marshall Bermans, hämtade ur förordet till hans klassiska modernitets-reflektörverk *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet* från 1982 (Berman 1982:11).¹ I citatet ovan framhåller han några av de drag som allmänt anses utmärka det vi kallar för modernitet: förtändring, nya möjligheter, skapande för framtiden.

Berman är bara en i den mycket omfattande forskar-traditionen som på olika sätt beskriver och analyserar begrepp som modernitet – modernism – modernisering. Bland den stora mängd forskare som intresserat sig för modernitetsfrågor finns sociologer, statsvetare, historiker, litteraturvetare, filosofer och, naturligtvis, etnologer. Modernitetsdiskussionen var livaktig inom humanvetenskaperna under 80- och 90-talen men är alltjämt aktuell och ett användbart redskap för att förstå viktiga delar av vår samtid och vår närhistoria. Det kan vara vanskligt att snävt avgränsa exakt vad modernitet är – och vad det inte är, när den pågår och andra konkreta frågor. Det är bättre att föreställa sig modernitet som ett omfattande diskussionsämne inom vilket det finns många tolkningar, ibland motstridiga uppfattningar, och många möjliga sanningar, inte som ett schema med frågor vilkas entydiga svar finns i ett facit!

Den här artikeln är ett försök att bena ut begrepp och diskussioner om modernitet. Den redovisar de viktigaste dragen i forskningen om modernitet – och samhällsforskning med ett modernitetsperspektiv – utan att göra anspråk på fullständighet. Den berör också den postmodernistiska modernitetskritiken.

¹ Originalalets titel *All That is Solid Melts into Air*.

Själva termen *modern* kommer från latinets *modernus* och betyder ordagrant ”just nu”. Det första belägget för ordets användning är från 400-talet då det avsåg att klargöra skillnaden mellan hedendom och kristendom.

I det vardagliga språkbruket används ordet ”modern” ofta för att beteckna klädstilar, musikstilar med mera, och avser därmed något annat än i ett kulturvetenskapligt sammanhang.

MODERNITET SOM OBJEKT OCH MODERNITET SOM PERSPEKTIV

Inom forskning kan modernitet behandlas på två helt olika sätt. Det ena är att man studerar modernitet som fenomen, analyserar vad modernitet är och försöker beskriva den. Detta blir lätt en teoretisk diskussion utan någon självklar koppling till empiri, det vill säga faktiska företeelser i ”verkligheten”.

Det andra och i etnologin vanligare förhållningssätt är att använda modernitetsbegreppet som ett *perspektiv* mer än som ett fenomen. Därmed menas att man studerar ett samhällsfenomen *ur ett modernitetsperspektiv*, det vill säga att man läser det, förstår det, som ett mer eller mindre konkret uttryck för modernitetens idéer. Studieobjekten som sådana kan då vara vitt skilda, såsom en historisk persons livsgärning (exempelvis Carl von Linné, Alva Myrdal eller Christopher Polhem), en yrkeskultur (till exempel ingenjörer, skogsarbetare, hemmafruar eller dagispersonal), ett samhällsförlopp eller samhällstillstånd (till exempel Franska revolutionen, folkhemsidéologin eller allmän rösträtt) eller en bestämd plats, ofta då en plats vars bebyggelse anknuter till en samhällsplanering präglad av modernitetens idéer.

Som exempel på etnologiska arbeten med ett uttalat modernitetsperspektiv kan nämnas:

Arvastson, Gösta, 1999, *Järnbur eller frigörelse? Studier i moderniseringen av Sverige*.

Ek-Nilsson, Katarina, 1999, *Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer*.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979, *Den kultiverade människan*.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), 1985, *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*.

Johansson, Ella, 1994, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*.

Lindqvist, Mats, 1996, *Herrar i näringslivet*.

Ristilampi, Per-Markku, 1994, *Rosengård och den svarta poesin: en studie i modern annorlundahet*.

Saltzman, Katarina & Svensson, Birgitta (red.), 1997, *Moderna landskap*.

Silvén, Eva, 2004, *Bekänna färg. Modernitet, maskulinitet, professionalitet*.

När en forskare använder modernitet som perspektiv är det avgörande för en modernitetsstudie hur forskaren tolkar sitt material, alltså empirin. Samma empiri kan väljas för analyser med andra perspektiv men också i kombination med andra perspektiv, exempelvis kön, klass, etnicitet eller intersektionalitet. Val av perspektiv är ett av de viktigaste valen som forskaren gör i sin vetenskapliga textproduktion.

VAD ÄR MODERNITET?

Vi kan beskriva modernitet som en samlad erfarenhetsmassa som vi lever i och delar med andra människor, som också lever i det moderna, ”erfarenheter av rum och tid, av jag och andra, av livets möjligheter och faror”(Berman 1982:11). Moderniteten är alltså en av människor skapad livsvärld, innehållande en viss uppsättning tankar om livet, om den egna personen, om världen. Denna livsvärld, som vi kan kalla modernitet, skapas och återskapas av att människor lever i den, och ständigt får erfarenheter av moderniteten. Detta kan tyckas vara ett cirkelresonemang: *något* skapas av att många människor upplever detta något, och detta kan jämföras med kulturbegreppet som det används inom kulturvetenskapen. Detta *något* är det grundläggande tankemönstret i moderniteten, präglad av rationalitet, utvecklingsoptimism och individualitet.

Den amerikanske sociologen Peter Berger har systematiserat vad han anser vara de fem mest framträdande dragen i moderniteten. Han kallar dem för modernitetens fem dilemman, och i korthet är det dessa drag han anger:

- 1) Framtidsinriktning
- 2) Frihet
- 3) Individualism
- 4) Förnuft och rationalitet
- 5) Abstraktion (Berger 1977:70ff.)

Givetvis är det förenklat att definiera en omfattande tankevärld på ett så kortfattat sätt, men det kan ändå hjälpa oss att förstå modernitetens grundläggande drag. Framtidsinriktningen innebär en vilja att styra och ställa, att planera framåt och att ha en övertygelse om att det är människan förunnat att skapa sin egen framtid. Hit hör också en allmän känsla av att framtiden är ljus, att utvecklingen gör tillvaron och världen successivt bättre, i trots av tillfälliga bakslag. Framtidstankar förutsätter gärna en känsla av frihet från onödiga tvång. Vems frihet? En stark tankefigur inom det moderna tänkandet är den som sätter individen i centrum. Det är individens frigörelse från kollektivet i form av klass, börd och socialt/ekonomiskt ursprung som ska göra det möjligt att ta del av modernitetens löften, och att

skapa nya möjligheter, nya framsteg. Förnuftet och rationaliteten i form av vetenskaplig utveckling, logiska lagar och en kontinuerlig sekularisering, det vill säga ett ifrågasättande av gamla dogmer, framför allt från kyrkans håll, var en viktig förutsättning för att världen skulle kunna förändras och en ny typ av offentlighet växa fram.

Till abstraktionen, slutligen, hör sådana konkreta företeelser tillhörande den moderna världen som penninghushållning, tidmätning och arbetsdelning.

Modernitetens inneboende problem är bland annat att den ofta förefaller och också de facto är paradoxal. Samtidigt som moderniteten lovar oss frihet, en ljusare framtid, förnyelsens glädje och fascination, äventyr, så hotar den oss med upplösning och förstörelse, vilket Karl Marx sammanfattat med orden ”allt som är fast förflyktigt”. Det är därför svårt att i en diskussion fånga in moderniteten, och man kan inte bestämma sig för om den är bra eller dålig, god eller ond, den bara finns!

VAD ÄR DET FÖR SKILLNAD PÅ MODERNITET OCH MODERNISM?

Begreppen modernitet och modernism ger inte sällan upphov till viss förvirring. Modernitet och modernism avser olika företeelser, även om de är besläktade med varandra. Inom många vetenskaper, som konstvetenskap, litteraturvetenskap, arkitekturhistoria och estetik används begreppet modernism flitigt som beteckning på en stilart, en stilepok under 1900-talet.

Modernism kommer *ur* moderniteten, och är alltså ett *resultat* av de idéer och den tanketradition som utgör moderniteten. Inte bara konstarter kan vara modernistiska. Man kan också tala om modernistiska teoribildningar. Dit hör evolutionism, diffusionism och andra positivistiskt färgade teorier.

Av detta resonemang följer att moderniteten bör ses som en mer teoretisk och abstrakt storhet, till skillnad från modernism, som utgör konkretiseringar av tankemassan, och även estetiska uppfattningar, som ryms inom moderniteten.

MODERNISERING – EN PROCESS

Förbindelselänken mellan modernitet och modernism är en komplicerad process, som kan kallas *modernisering*. Modernisering är de förändringar av samhällssystem och näringar, som västerlandet genomgått under de senaste seklerna med utgångspunkt i moderniteten. Till moderniseringen kan räknas den politiska utvecklingen mot demokratiska samhällssystem, vetenskapliggörande av vardagen, sekularisering, industrialisering och mycket annat som förändrat vår tillvaro i grunden.

Bättre än att helt enkelt kalla alla dessa förändringar för modernisering är att dela in moderniseringen i ett antal processer, vilka ryms under dess paraply. Hit hör den tekniska utvecklingen, som utgår från 1600-talets

nyfunna naturvetenskapliga insikter och som växer till under 1700-talet och, med stegrad fart, under 1800-talet. Den tekniska utvecklingen ger, tillsammans med en rad andra faktorer inom samhällsutveckling och demografi, i sin tur upphov till en annan moderniseringsprocess, nämligen industrialisering. Urbanisering bör också räknas hit. Men också mer abstrakta, tankemässiga processer hör till moderniseringen, som upplysningen och liberalismen.

Ofta stöter man på begreppet *det moderna projektet*. Därmed avses samhällsutvecklingen i västvärlden under den tid som omfattas av moderniteten, den utveckling som präglas av ovan nämnda processer. Ordet *projekt* är intressant i detta sammanhang, eftersom ordets ursprungliga betydelse är "det framkastade" eller ett förslag, en plan för att uppnå visst önskat resultat. I modernitetens kärna ligger en strävan efter att uppnå fastställda mål, mål som vid uppnåendet flyttas fram i en ständig tanke om fortsatta framsteg.

NÄR BÖRjade MODERNITETEN?

Det är egentligen tveksamt om frågan kan nöjaktigt besvaras, eller hur intressant den är. Det råder viss oenighet om när moderniteten kan sägas ha sin startpunkt. Alldeles tydligt är dock, att det finns en vilja att tidsbestämma och klart definiera även ett så flytande begrepp som modernitet. Detta starka behov kan sägas ha sin näring just i ett modernt tänkande, där det gäller att fastställa, definiera, systematisera och ange logiska förklaringsmodeller.

En något slarvig tidsbestämmelse, som man kan stöta på, är att moderniteten börjar på 1800-talet. Den som vill påstå detta blandar antagligen ihop moderniteten med några av dess moderniseringsprocesser, till exempel industrialisering, urbanisering och olika politiska ideologier. En förklaring till missuppfattningen kan vara att moderniteten då hade nått sin topp. Man kan om 1800-talet använda begreppet *högmmodernitet* för att sätta ord på hur det moderna tänkandet dominerar. Men vi måste gå längre tillbaka för att förstå den utveckling som ledde fram till 1800-talets situation.

Det går alltid att hävda att det som vi menar utmärker moderniteten — frihet, framtidstilltro, utvecklingsbenägenhet, förnuftstro och individualitet — alltid har funnits. Det går att hänvisa till filosofer under antiken och tänkare under medeltiden som uttryckt moderna idéer. Detta är sant, men det är ganska ointressant för en diskussion om när moderniteten tar sin egentliga början, eftersom ett kriterium är när dessa tankar och värderingar når ut till större folkgrupper, så att de verkligen har en dynamisk påverkan på samhällsutvecklingen och kunskapsproduktionen.

Marshall Berman anser att man kan dela in moderniteten i tre olika faser.

Fas 1 är 1500-talet och 1600-talet fram till slutet av 1700-talet. Det är renässansens tid med en pånyttfödelse av antika ideal. Det är också en tid

med öppet sanningssökande. Om 1600-talet brukar man säga att den moderna, exakta, vetenskapen (läs naturvetenskapen) föds med forskare som exempelvis Leibniz, Galileo och Descartes. Dessa "nya" vetenskapsmän har ett annat förhållningssätt än som tidigare varit dominerande. Den stora skillnaden är kravet på att naturvetenskapliga ståndpunkter ska kunna gå att bevisa empiriskt. Experiment får därmed en stor betydelse inom vetenskapen, medan man dessförinnan mera har trott på ORDET, Guds ord, Bibelns ord. Det som en gång är sagt i ett gudomligt sammanhang måste vara sant! I och med de nya vetenskapsidealerna uppstår ett växande tvivel på religionens sanningsanspråk, och en sekulariseringsprocess vidtar. De nya uppfattningar som vinner mark innebär också nya föreställningar om samhälle och kultur. Nya livsvärldar öppnar sig.

Fas 2 inträffar, enligt Marshall Berman, på 1700-talet. En ny offentlighet växer till under denna period, och ett nytt kunskapsamhälle som bland annat innebär att analfabetismen minskar och att antalet akademiker blev långt flera. Franska revolutionen var en konkretisering av modernitetens idéer om individens värde och rätt till frihet att bestämma över sitt eget liv. Revolutionen ledde också till en sekularisering och uppmuntran av vetenskap och teknik. 1800-talet utmärks framför allt av den tekniska utvecklingen, industrialiseringen och nya politiska ideologier. Nationaliseringsprocesser hör också hit, liksom en skärpt könsbipolarisering. Att fas 2 rymmer större förändringar i västerlandet än någonsin tidigare är ingen överdrift.

Fas 3, fortfarande enligt Berman, är 1900-talet, då moderniteten i princip omfattar hela världen. Modernismkulturen firar triumfer inom konst och tänkande, men samtidigt börjar moderniteten fragmentiseras och tappa sin förmåga att ge mening åt människors liv (Berman 1982:14 ff).

Berman antar att modernitetens framväxt kan skildras i dessa faser, men samtidigt får vi komma ihåg att moderniteten också har framkallat motreaktioner i form av fundamentalistiska rörelser inom olika religioner, rörelser som utgör ett motstånd mot modernitetens idéer om tron på förnuft och vetenskap, rätten till individuell frihet med mera. Andra uppgifter hos andra forskare kan vara att moderniteten börjar i och med Franska revolutionen, eller med upplysningstiden under 1700-talet eller till och med under 1800-talets industrialisering (se ovan). Problemet med dessa tidsbestämningar är att man då snarare ser till modernitetens konkreta konsekvenser än till moderniteten i sig.

HAR DEN SLUTAT ÄN?

Om vi idag alltjämt lever i ett modernt samhälle är en fråga för diskussion. Många forskare, bland dem den polsk-brittiske sociologen Zygmunt Bauman, menar att vi idag har övergått till ett postmodernt tillstånd (Bauman 1994). Världen har inte längre den förutsägbarhet som är en förutsättning för den framtidsplanering och den

utveckling, byggd på logik och rationalitet, som utmärker den moderna tiden. Industrisamhället, som är en konsekvens av moderniteten, är på väg bort, eller redan borta. Allt färre är verksamma inom industriproduktion. Vi talar om det postindustriella samhället, eller om kunskapssamhället. Informationssamhället är ett annat begrepp. Begreppen kunskapssamhälle och informationssamhälle motsäger dock inte ett antagande om att moderniteten lever kvar, utan är snarare naturliga konsekvenser av modernitetens idéer om förnufts makt och om frihet. Däremot kanske den snabba utvecklingen, som en följd av moderniteten, har upphävt möjligheten att planera för framtiden. Framtiden ter sig oviss och oförutsägbar, och ger därmed upphov till impulsstyrda handlingar och ett behov av att leva livet här och nu, i disparata ögonblick utan närmare sammanhang. En sådan livsstrategi hör inte hemma i föreställningen om modernitet, som istället utgår från ett målmedvetet planerande för en förutsägbar framtid. Det finns vidare en tendens att betrakta den egna existensen, den egna kroppen, som det enda säkra i en osäker värld. En sådan uppfattning kan lätt leda till en egofixering och narcissism, som en extrem art av modernitetens individualitet. Modernitetens ideal, däremot, om individens suveränitet och rätt till egna livsval var aldrig bortkopplat från ett samhälleligt sammanhang eller byggt på egoism. Tvärtom betonades individens skyldighet att använda sina möjligheter för det gemensammas bästa.

Således finns det åtskilligt som talar för att moderniteten har övergått i ett stadium som kan kallas postmodernitet, alltså nästa stadium. Å andra sidan finns samhällsforskare som anser att vi alltjämt lever i det moderna, men att flera av dess drag är utmejslade, tillspetsade. Å tredje sidan kan man minnas att många uttrycker tvivel om det meningsfulla och möjliga i att överhuvudtaget dela in samhällsutvecklingen i olika epoker som följer på varandra. Sant är i alla fall att utvecklingen aldrig är entydig: drag av det moderna och till och med det förmoderna lever kvar sida vid sida med vad som kan kallas det postmoderna.

Svaret på rubrikens fråga är alltså att det finns många möjliga svar, och att det mest rimliga svaret är att moderniteten har upphört delvis och i vissa avseenden, men inte helt och hållet.

OND MODERNITET

Zygmunt Bauman, polsk-brittisk sociolog, har i flera verk behandlat moraliska och etiska problem inom moderniteten såväl som inom det postmoderna. I ett inträngande verk om Nazi-Tyskland utifrån ett modernitetsperspektiv visar han att Förintelsen inte var ett modernitetens onda undantag utan att flera av modernitetens utmärkande drag utgjorde en förutsättning för dess genomförande. Förintelsen är ett skrämmande exempel på hur en perverterad social ingenjörskonst med hjälp av rationell teknik kan nå även felaktigt ställda och irrationella mål. De mekanismer som gjorde Förintelsen möjlig är verksamma också idag,

skrev Bauman för, i skrivande stund, tjugofem år sedan. Varje beståndsdel som gjorde Förintelsen möjlig var "normal" i ett upplyst, modernt samhälle, är hans isande konstaterande (Bauman 1991). Han avvisar också alla tidigare förklaringar till varför nazismen växte fram, och Förintelsen genomfördes just i Tyskland, vilka har gått ut på att antisemitismen var starkare i Tyskland. Så var det inte, istället var antisemitismen före nazismen betydligt svagare just i Tyskland än i många andra europeiska länder, och den internationella judendomen betraktade Tyskland som ett jämlikt och tolerant land. Givet vissa förutsättningar kunde Förintelsen alltså lika gärna ha ägt rum i något annat europeiskt land (Bauman 1991:59 ff). Baumans viktiga bok *Auschwitz och det moderna samhället* kan sägas skildra modernitetens moraliska sammanbrott.

ETT POSTMODERNT DILEMMA?

Zygmunt Bauman tillhör de samhällsforskare som utgår från att vi i princip har lämnat det moderna och gått in i ett nytt samhällstillstånd, som kan kallas för det postmoderna. I sina analyser av moralens plats i ett modernt respektive postmodernt samhälle konstaterar han att modernitetens krav på individualitet utgör ett problem. Moderniteten tvingade människan att bli en individ, friställd från traditionens krav på samhörighet med familj, släkt och klass. I det förmoderna hängde allt samman: familjeliv, yrkesliv, religionsutövande, och i den helheten ingick också moralen som en självklar del. I moderniteten tvingades individen att göra fria val och fann sig själv därmed i en mer fragmentariserad tillvaro än tidigare. Religionen förlorade det tidigare fasta greppet om själarna och sin moraliska övervakning. Förnuftet måste ersätta tron (Bauman 1995:15–16).

Med det fria valet kommer ofrånkomligen ett moment av opålitlighet, för hur ska man kunna lita på att de enskilda, friställda individernas fria val är de *moraliskt rätta* valen, när det nu inte längre finns en effektiv moralisk övervakning? Därför måste det till ett mått av tvång från samhällets sida, för att valen ska bli de rätta. Däri finns en problematik i dagens samhälle och en situation som Bauman kallar *aporetisk*: en motsägelse som inte kan övervinnas. Moderniteten försökte lösa problemet genom normativ reglering, men det är enligt Bauman inte alls gångbart i vårt postmoderna samhälle. Han menar att den grundläggande skillnaden mellan det moderna och det postmoderna när det gäller moral utgörs av *tvivlet*. Moderniteten tror på möjligheten av en icke-ambivalent, icke-aporetisk moralkodex, medan tvivlet på denna möjlighet utmärker det postmoderna (Bauman 1995:17).

Enligt Bauman vet vi ännu inte, alltså när han skrev detta i mitten av 1990-talet, om postmodernitetens tid i det historiska ljuset kommer att betraktas som moralens skymning eller som dess renässans (Bauman 1995:10).

REFERENSER

- Bauman, Zygmunt, 1991, *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos.
- Bauman, Zygmunt, 1994, Från pilgrim till turist. I: *Moderna tider*, sept.
- Bauman, Zygmunt, 1995, *Postmodern etik*. Göteborg: Daidalos.
- Berger, Peter, 1977, *Facing up to Modernity. Excursions in Society, Politics and Religion*. N.Y.: Basic Book.
- Berman, Marshall, 1982, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Lund: Arkiv förlag.

FÖRFATTARPRESANTATION

Katarina Ek-Nilsson är FD i etnologi och var 2011–2015 chef för Dialekt- och folkminnesarkivet inom Institutet för språk och folkminnen, och har tidigare varit bl.a. chef för Nordiska museets arkiv och Strindbergsmuseet. Hon intresserar sig särskilt för forskningsfrågor rörande modernitet, materialitet och kulturarv.